

Л. А. Гнатенко
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ ТА БУКВЕНИХ ЗНАКІВ
У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ
КОНФЕСІЙНИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ
(у зв'язку з другим південнослов'янським
графіко-орфографічним впливом)**

У староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках другий південнослов'янський вплив переважно відбився на правописі голосних¹, проте він також позначився і на передачі приголосних звуків та буквених знаків.

Об'єктом даного дослідження є конфесійні пам'ятки останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст., написані церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською мовою, півуставом та новим українським уставом, які зберігаються, переважно, в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

У правописі досліджуваних пам'яток відбилися такі особливості південнослов'янської орфографії:

ЖД на місці Ж

У староукраїнських пам'ятках частим є вживання південнослов'янського буквосполучення **ЖД** замість давньоукраїнського **Ж**. Ці написання зустрічаються переважно в словах, що перейшли зі старослов'янської мови з **ЖД**, і за традицією, або, стимулюючись південнослов'янським впливом, продовжують писатися. Для давньоукраїнської мови звук **ДЖ** не був властивий. Пам'ятки того часу фіксують у словах, де загальнослов'янська мова-основа мала **dj**, тільки літеру **Ж**, а зрідка, під церковнослов'янським впливом, – і **ЖД**².

Староукраїнські конфесійні пам'ятки кінця XV – першої чверті XVII ст. не відбивають послідовно заміну **ЖД** на **Ж**, часто одне і те ж слово має подвійне написання. У *КП 1397 р.* у поодиноких випадках наявне збереження старослов'янських форм із **ЖД**: виждь 11, враждующеи 46, гаж-

деніє 39 зв., зиж^а 201. У правописі пам'яток XV – початку XVI ст. кількість таких написань збільшується: сиж^аоуцемоу 156, оутврѣженіє 136, чюж^{аа} 137 зв. (Єв. 1423 р.); саж^ѣниє 1 зв., не вреж^{ен}ь 34 зв., пригвоз^{ден}ь 203 (ЧМ 1489 р.); дождь 3 зв., множды 313 зв., раж^{ен}ьна 10 – рожейса 57 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.). З середини – другої половини XVI ст. написання з **ЖД** поширюються: одєж^а 86 зв., преж^е 8 зв. – преже 16, оутврѣженіє 24 (ПП 1553–1554 рр.); прѣворож^{ден}наго 212 зв., рожденіи 337 зв., рождествѣ 337 – рожство 20 (ЄП 1556–1561 рр.); одєждѣ 274 зв., переходеніє 304, прихож^{ен}іа 304 зв. (ЄУ 1604 р.); оутврѣженіє 10 зв., преж^е 174, рож^ѣши 172 зв. (УМ поч. XVII ст.).

ГГ на місці НГ

У старослов'янських пам'ятках під впливом грецького правопису буква **Г** іноді пишеться в словах іншомовного походження перед **Г** або **К**, і в цій позиції має значення **Н**: аггелъ, еваггелиє, егкратии. Але згідно з вимовою грецьке орфографічне буквособолучення **γγ** у старослов'янських пам'ятках передається також написаннями **Нн**, **НГ**, у середині яких ще можлива вставка **Ъ** або **Ь**³. Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських писемних пам'ятках досліджуваного періоду поширюється написання **ГГ** на місці давньоукраїнської сполуки **НГ**, але не послідовно, пам'ятки знають паралельні написання **ГГ** – **НГ**: аггль 209, агглі 212 зв. – ангелъ 223, англ^ѣкьи 107 (КП 1397 р.); аггль 136 зв, 137 зв., агглі 141, аггль^м 219, аггюу 137 (Єв. 1423 р.); аггль 17, аггла 363, агглі 21 зв. – англ^{ом} 21 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); аггль 208, аггы 293 зв., аггло^м 213 (ЄП 1556–1561 рр.), аггль 138, агглі 138, аггло^м 218 (К 1615 р.).

Вживання грецьких букв

Буква V (іжиця). Іжиця в староукраїнських пам'ятках починає вживатися в іншомовних словах, переважно грецьких, з кінця XIV ст. У давніших пам'ятках, як зазначав Є.Ф. Карський, вона входила до складу дифтонгів, переважно **ОУ**. Внаслідок чого, як самостійний знак (не в сполученні з **ОУ**) вона в нас вживається рідко. У південних слов'ян при виправленні в XIV ст. церковних книг іжиця була відновлена у великих розмірах для передачі грецького **υ**, причому надали їй відмінне від **γ** (яка мала такий вигляд у найдавніших пам'ятках – Л.Г.) накреслення – **V**⁴.

За південнослов'янською орфографією іжиця передавала два звуки – **В** та **І**, в залежності від діакритичного знака над нею, і може стояти всередині та в кінці слова. У значенні **І**, зауважує А.А. Москаленко, вона писалася на початку слова і між двома приголосними, в значенні **В** – між двома голосними⁵.

Костянтин Костенецький у граматичному трактаті “Слово о словѣсѣх”,

234, ѿѿфилє 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.), аѿнасіа 26 – афанасіа 20 зв., соѿью 55 – софью 33 зв., тимоѿа 10 зв. (Син. кін. XVI ст.); тимоѿей 1 зв., ѿѿѿосіа – фѿѿосіи 1 зв., ѿома 348 зв. (К 1615 р.).

Буква ѣ (ksi). В українському письменстві до першої половини XIV ст. ця буква використовувалася майже винятково в числовому значенні 60. Під другим південнослов'янським впливом вона починає вживатися в значенні **КС** в іншомовних, переважно грецьких, словах: ѿлеѣандрє 180, ѿлеѣандрѣа 186, ѿлеѣїа 153 зв. – ѿлексѣа 149 (ЧМ 1489 р.); маѣима 31 – максіма 21, оѣєньїа 46 зв. Опраѣїю 51 зв. (Син. кін. XVI ст.); алеѣанѣрь – алек'санѣрь 1 (К 1615 р.).

Буква S. До другого південнослов'янського впливу буква **S** в українських пам'ятках використовувалася, в більшості випадків, лише в числовому значенні 6. У південнослов'янських текстах букви **S** і **z** вживалися на позначення звука **ДЗ**, або рідко **З**¹⁰. Свого часу А.М. Булика, досліджуючи старобілоруську орфографію, зазначав, що важко сказати, чим було викликано це поширення функції букви **S** – другим південнослов'янським впливом чи деякими каліграфічними міркуваннями писців. Можна припустити, що будь-які інші фактори тут не мали значення, бо ніякої особливої функції, відмінної від ролі букви **З**, графема **S** при своїй появі в писемності не виконувала. Функціональна ідентичність літер **З** і **S** підтвержується фактами з ранніх білоруських пам'яток: слодѣи, князь, звезда¹¹. Це повною мірою стосується і староукраїнської писемності.

З XV ст. в староукраїнських пам'ятках починає збільшуватися вживання букви **S**: сїж'оуцемоу 156, мноси 136, слоусѣ 147 (Єв. 1423 р.). З другої половини XVI ст. буква **S** набуває значного поширення: бсѣ 208 зв., закон'номуу 214 зв., кнїсе 335 (ЄП 1556–1561 рр.); сїж'дет'са 187, смїа 239 зв. – з'міє 191 зв., носѣ 334 (АР 1568 р.); држсїи 504, свѣз'а – звѣз'а 452 зв., помоси 294 зв. (ЄУ 1604 р.).

Буква Ѩ (psi). Ця буква позначає звукосполучення **ПС**. У найдавніших пам'ятках, як зазначав Е.Ф. Карський, вона зустрічається доволі часто, в пам'ятках XIII – XIV ст. вона буває зрідка, а в XV ст. з'являється знову¹². У староукраїнському письменстві **Ѩ** зустрічається рідко, майже винятково в іншомовних словах, переважно грецьких, а іноді й у староукраїнських. У досліджуваних пам'ятках слова пишуться як через **ПС**, так і через **Ѩ**: Ѩлїѣ 65 зв. – п'їлїѣ 3, п'їлїѣ 4 зв., псалтырю 73 зв. (КП 1397 р.); Ѩлѿм 202 зв., Ѩл'мѣхъ 217 (Єв. 1423 р.); Ѩл'мы 52, 208 – псало^м 51, п'сал'мы 64 зв., Ѩл'тырь 191 (ПП 1553–1554 рр.); въ Ѩломѣстѣи 312 зв. – в' псал'мѣхъ 334 (ЄП 1556–1561 рр.), Ѩсо^м 285 зв., 286, 376 зв. (ЄУ 1604 р.).

Український графіст XVII ст. Мелетій Смотрицький букви **Г**, **S**, **Ѩ**,

Џ, Ψ, θ вважав зайвими знаками тому, що вони запозичені з грецької мови і не характерні для слов'янської. З цього приводу М.В. Павлюк зазначав, що хоч не з усім тут можна погодитися – такі міркування свідчать про бажання Смотрицького позбавитися грецького впливу й ґрунтовно розібратися в специфіці слов'янської мови¹³. Так, наприклад, ним було упорядковано вживання літер Φ і θ. У зв'язку з тим, що θ багато його сучасників вимовляли як Ф, учений наголошував, що букви θ та Φ не можна вживати одну замість іншої: не *θіліппъ* а *філіппъ*, *фекла* – *θекла*¹⁴.

Щ (Ш) на місці Ч

У староукраїнських пам'ятках в окремих групах слів спостерігається вживання Щ (Ш) на місці Ч. При вивченні другого південнослов'янського впливу на російську писемність, О.І. Соболевський наголошував на тому, що руські писарі, приймаючи особливості мови й орфографії переписуваних книг, вилучали з своїх текстів руські написання і замінювали їх церковнослов'янськими, зокрема літеру Ч – на Ш¹⁵.

Такі написання були характерними тільки для окремих груп слів давньоукраїнської мови, які за традицією перейшли до староукраїнських пам'яток. І тому не відносимо заміну Ч на Ш до впливу південнослов'янського правопису, для якого форми з Ш були звичними, але саме цей вплив підтримував у староукраїнських пам'ятках до початку XVII ст. написання в окремих групах слів Ш замість Ч. Часто в пам'ятках маємо подвійні правописання Ш – Ч.

У староукраїнських писемних пам'ятках, як і в давньоукраїнській період, написання Ш замість Ч (із праслав'янських *tj або *kt перед голосним переднього ряду) спостерігається, напр.:

1) в іменниках із *tj та *kt: із *tj, свѣща 31; із *kt, дщери 310, ноци 1 зв., 48, полоумоци 47 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); із *tj, свѣць 98; із *kt, ноць 17 – нощю 15 зв., ноцію 17, полоумоциноє 61 (ПП 1553–1554 рр.); із *kt, дщери 209 зв., дщера 215 зв. – дочка, дочкы 338 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); із *tj, съ свѣщами 43; із *kt, дщери 187 зв., ноць 38 зв., полѣноци 334 зв. (УМ поч. XVII ст.).

2) у дієслівних формах із *tj: вѣроуюци 216 – вѣржюци 210 зв. (ЧМ 1489 р.); имоуци 313 зв., хоцеть 6 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); хоцеть 6 зв., 191, хоцеши 16 зв. (ПП 1553–1554 рр.); хоцеѣ 172 зв., хоцѣ 174 (УМ поч. XVII ст.).

3) у дієслові недоконаного виду отвѣщати і в аористних формах від цього дієслова із *tj, ѡвѣщати, ѡвѣщавъ 171, ѡвѣщаль 137, ѡвѣща 172 зв. (Єв. 1423 р.); ѡвѣщавъ 68 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.); ѡвѣщаю 174 (УМ поч. XVII ст.).

4) в іменнику зі значенням числа тисяща: *тысаць* 117, *тысаца* 126 зв. (КП 1497 р.); *тысаца* 7 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); *тысецьніка* 24, *тысець* 25 (АР 1568 р.) та в інших формах.

Неповноголосся

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських пам'ятках поширилися неповноголосні написання, які замінили давньоукраїнські повноголосні форми **-оро**, **-оло**, **-ере**, **-еле** південнослов'янськими **-ра**, **-ла**, **-ре**, **-ле**¹⁶. У давньоукраїнських пам'ятках слова, які перейшли із старослов'янської мови з неповноголоссям, продовжували писатися за традицією: *время*, *предъ*, *древо*. У староукраїнських пам'ятках під впливом середньоболгарських текстів у неповноголосних формах, що перейшли через давньоукраїнську мову із старослов'янської, стали писати **Ъ**. У давньоукраїнських рукописах слова, які перейшли із старослов'янської мови з неповноголоссям, писалися через **Є**.

У староукраїнських пам'ятках у написанні неповноголосних форм спостерігається коливання, маємо правопис одних і тих же слів як з повноголоссям, так і без нього: *гра*^д 199, *пре*^д 136 зв., *прѣломленіє* 216 зв., *събереть* 145 (Єв. 1423 р.); *горѡ*^д 181 зв., *дрѣво* 24 – *дерево* 22 зв., *млекж* 208 зв., *пре*^д 2 зв. – *пере*^д 210 зв. (ЧМ 1489 р.); *древеному* 73 зв., *с'ребра* 103, *оумреть* 105 зв. (ПП 1553–1554 рр.); *чрѣды* 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); *градъ* 536, *дрѣва* 272 (ЄУ 1604 р.).

Простеживши в даних пам'ятках вживання неповноголосних форм, можна сказати, що в них переважно зустрічаються слова, які перейшли до староукраїнських пам'яток із неповноголоссям, і, під другим південнослов'янським впливом, їх продовжували писати за етимологією.

Вживання Ъ, Ь

Другий південнослов'янський вплив порушив у староукраїнських пам'ятках традиційні вживання **Ъ** і **Ь**.

У староболгарських говорах рано почала редукуватися складотворча сила звуків **Ъ** і **Ь**, і з часом вони настільки зредувалися в своїй голосній силі, що майже втратилася різниця між ними, через що писарі постійно плутали їх. Після орфографічної реформи болгарського патріарха Євфимія Тирновського з другої половини XIV ст. виробилася звичка ставити **Ъ** на місці звукового голосного у прийменнику, префіксі та всередині слова, в кінці слова постійно – **Ь**. Ця правописна звичка дуже поширилася на Україні й панувала тут в XV – XVII ст., в одних пам'ятках більше, в інших менше, як зауважив І.І. Огієнко – в залежності від уподобань писаря¹⁷.

Б.І. Осипов, досліджуючи історію російської орфографії, наголошував, що правописання кінця XIV – початку XV ст. ще не встигло подолати ряд

традиційних елементів, так би мовити, особливого походження. Дефонологізація **Ъ і Ъ**, яка відбулася в XII – XIII ст., ще не була завершенням того тривалого процесу перебудови вокалізму, який відомий, як «падіння редукованих», тим більше не могло завершитися в цей час відображенням даного процесу на письмі. Часто **Ъ і Ъ** продовжували писатися, позначаючи фонетичний нуль, який втратив вже позиційну обумовленість, тобто вживалися у відповідності з традиційно-історичним принципом орфографії (навіть за умови, що **Ъ і Ъ** продовжували існувати як нефонетичні голосні вставки). Процес скорочення вживання традиційних, таких, що втратили фонетичне значення, ерів в орфографії XIV ст. йде й набирає силу, виявляючи при цьому явний зв'язок з типом морфем у слові (скоріше зникають «нульові» **Ъ і Ъ** в корневих морфемах), але все ж таки проходить він повільно і на час другого південнослов'янського впливу знаходиться в самому розпалі¹⁸.

Букви **Ъ і Ъ**, які втратили своє звукове значення ще в загальнослов'янську епоху, продовжували вживатися в писемних пам'ятках тільки за традицією. Особливо стійкою була їх позиція в кінці слів після приголосних, бо тут **Ъ** слугував показником між словами в давньоруському написанні разом, а **Ъ**, крім того, показником пом'якшення приголосних¹⁹.

У староукраїнських пам'ятках **Ъ** пишеться, по-перше, за давньоукраїнською орфографічною традицією поміж двома приголосними і, по-друге, за правописом Євфимія Тирновського, – в кінці слова.

За давньоукраїнською традицією після шиплячих і губних вживається порівняно часто **Ъ**, але в зв'язку з уже твердою вимовою їх – і **Ъ**²⁰.

У XIV ст. букви **Ъ і Ъ** пишуться за давньоукраїнською традицією, а в XV ст. вони, поряд із традиційними написаннями, починають вживатися за правилами південнослов'янського правопису: **Ъ** – в прийменниках, префіксах та в кінці слів, часом замінюючись паєрком, або зовсім опускається; **Ъ** – в кінці слів, хоча це правило не застосовується послідовно: въ 135, къ 135 зв., съ 135 зв., О въпа^аши^и 136, въхода^а 216 зв.; аг^гль 136 зв. – ап^пль 133 зв., д^дъавъ 136 зв., др^ръс^съмь 149 зв., подобаєрь 217 (Єв. 1423 р.). У пам'ятках першої половини XVI ст. давньоруська норма остаточно порушилася, а південнослов'янська не стала пануючою: іорданъская 19 зв., оучилъся 170 зв.; в^врже^{мь} 9 зв., єлисаветъ – єлисаветъ 170 зв. (Єв. 40 рр. XVI ст.).

Поліваріантністю у вживанні літер **Ъ і Ъ** характеризуються й пам'ятки середини XVI ст., правопис яких продовжує особливості пам'яток попереднього періоду: въ 23, въдавше 16 зв., въпросихо^о 16 зв.; болгаръскою 44, л^лдкавства 190 зв., миръскы^к 44; б^бж^жимь 1, гривень 101 зв., образъ 23 зв.

(ПП 1553–1554 рр.). З другої половини XVI ст. у провідних українських скрипторіях почали послідовно вживати **Ъ, Ъ** за південнослов'янською орфографією, але спостерігається також замість цих знаків паєрок: вь – в' 205; ап'єльми 337 зв., младеньца 213, початькоу 204 зв.; великь 207 зв., грѣховь 211, старь 206 (ЄП 1556–1561 рр.); вь – в' 69, възирати 223, възьде 172 зв.; ветъхїи 274, жидовьскаго 165 – жидов'ство 118; б'гословь 105, венечь 69, законь 115 (АР 1568 р.); вь 1, възьде 39, къ 108; агньца 251, сьвокупльши 170; оуч'нькь 225, ѿеω'рь 120 (УМ поч. XVII ст.).

У староукраїнських пам'ятках букви **Ъ, Ъ** вживалися не тільки як знаки, але під другим південнослов'янським впливом знову починають використовуватися для позначення звуків **О** і **Є** з сильних редукованих. Найвні **Ъ** та **Ь** і в невластивих для давньоруської та староукраїнської мов сполученнях **-trъt, -tlъt, -trьt, -tlьt** (див. далі).

Мелетій Смотрицький у граматиці 1619 р. рішуче відкинув орфографічну практику щодо вживання букв **Ъ** і **Ь**, вказавши, що це власне знаки, які повинні позначати тільки твердість або м'якість попереднього приголосного і не вживаються на місці **О, Є**.

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських пам'ятках широко поширилося вживання паєрок у сполученні приголосних на місці **Ъ, Ъ**, які зовсім зникли з вимови до того часу, як окремі звуки чи призвуки (позиції, в яких зредуковані затрималися аж до XIV ст., описані Л.П. Жуковською²¹). Найперше він спостерігається на місці старих слабких зредукованих. Це явище О.І. Соболевський називав дуже сильним впливом південнослов'янської писемності²². Використовується він також і в сполученні приголосних, які не мали зредукованих, у нових групах приголосних (д'ци); у кінці слова та рядка; а також усередині й кінці слова на місці **Й**.

У досліджуваних пам'ятках унормування вживання паєрка проходить протягом тривалого періоду. В XIV ст. паєрок переважно фіксується в кінці рядків, хоча він трапляється і в інших позиціях у слові: водворит'са 38, ког'да 131 зв., оустав'лю 211; вьсклик'нѣте 136, прав'дихомь 60 зв., помазан'ному 185 зв.; въздам' 164, их' 135 зв., азьк' 211 (КП 1397 р.). З XV ст. вживання паєрка розширюється в позиції між приголосними та в кінці слів: ал'чацаа 139, ан'тиохїани^н 135, п'тица 169; Он' 195, из' 137 (Єв. 1423 р.); без'ро/дныа 213 зв., каз'нь 315, м'ногий 110 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.). З другої половини XVI ст. паєрок широко вживаний, майже послідовно між приголосними: бл'євем'ною 208 зв., выпол'нил'са 209 зв., до'чка 338 зв.; боудет' 206 зв., взапам'атал' 337, ѿсѣнит' 207 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); вселен'скихъ 7, кар'па 25 зв., ским'ніка 10 зв.; помилоу'ет' 5 зв., хр'єтолюбивых' 7 (Син кін. XVI ст.); вдач'ный 338, вьстав'ши 294, грѣш'ны^м 275; вам' 386, народом' 444 (ЄУ 1604 р.).

РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ на місці ЪР, ЬР, ЪЛ, ЬЛ

За південнослов'янською нормою в староукраїнських писемних пам'ятках з кінця XIV ст. поширилося написання з **РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ**. Вживання **Ъ** і **Ь** після плавних **Р, Л** у сполученнях **-trъt, -tlъt, -trьt, -tlьt** не було властивим для давньоукраїнської орфографії. Ця правописна норма не зазнала на староукраїнському ґрунті широкого розповсюдження і вживалася паралельно з традиційною, про що свідчить часте змішування обох форм в одних і тих самих словах. Так, наприклад, у Київському Псалтирі 1397 р. переважно маємо східнослов'янські рефлексии редукований + плавний. Щоправда, зазначає В.В. Німчук, зустрічаються в тексті написання з голосним перед **Р, Л** і водночас із **Ь, Ъ** після них, причому в абсолютній більшості випадків постпозитивні **Ь, Ъ** виступають у кінці рядка в слові, частина якого переноситься в наступний, напр.: *болъ/ны* 58, *вьскорь/бѣх* 73, *ѡ'верь/жеши* 70 зв., *перь/виа* 104 тощо²³. Такі написання характерні і для східнослов'янських пам'яток попереднього століття²⁴. Написання плавний + редукований зустрічаються (не в кінці рядка) в поодиноких написаннях: *вѣтръ* 2 зв., *Одръжащаа* 41 (КП 1397 р.).

З XV ст. південнослов'янські написання збільшуються: *дръжавж* 135 зв., *оутврѣж'єніє* 136, *исполъни* 139, *млъча* 137 (Єв. 1423 р.). З середини XVI ст. вживання **Ъ, Ъ** після плавних набувають значного поширення: *въз'дръжанїи* 24, *жрътовникѡм* 6, *чрънориз'ца* 26; *исплънь* 44, *млъвы* 30 зв., *оумлъче* 62 (ПП 1553–1554 рр.); *дръжав'ны* 204 зв., *жрътвоу* 214, *оувръгла* 313; *выполънилиса* 212, *наполънили* 209, *длъго* 312 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); *вседръжителю* 35 зв., *грьдость* 390 зв., *ѡскврѣнаючи* 438; *длъгѣ* 367, *длъжника* 365 зв., *полпънити* 275 зв. (ЄУ 1604 р.); *въз'дръжанїа* 38, *грьдо'стію* 28 зв., *чръноризецъ* 139 зв.; *млъчанїемъ* 310, *продлъжи'са* 32 зв. (К 1615 р.).

Отже, в правописі приголосних та буквених знаків елементи другого південнослов'янського впливу почали відбиватися в староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках із кінця XIV ст., руйнуючи давньоукраїнські традиції та староукраїнську орфографію першої половини XIV ст. Орфограми, що перейшли із старослов'янської до давньоукраїнської писемності, руйнувалися в середині-кінці періоду Київської Русі; поступово в староукраїнському правописі закріплювалися нові орфографічні правила, вироблені на основі давньої традиції. Другий південнослов'янський вплив загальмував цей процес, і до початку XVII ст. пам'ятки продовжують вживати в окремих групах слів старослов'янські форми. Також поширилося вживання грецьких букв **С, З, V, Ѡ, П** та середньоболгарських написань з **РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ**; букви **Ъ, Ъ** переважно пишуться за болгарським правописом, часто на їх місці стоїть паєрок.

Список скорочень використаних джерел

- АР 1568 р.* – Апостол Радивилівський, 1568 р. Ф. XXVIII, № 766.
Єв. 1423 р. – Євангеліє тетр, 1423 р. Ф. 311 (Д.ц.) № 574 п.
Єв. 40-х рр. XVI ст. – Євангеліє тетр, 40-х років XVI ст. Ф. 312 (Соф.), № 29/627 с.
ЄП 1556–1561 рр. – Євангеліє Пересопницьке, 1556–1561 рр. Ф. I, № 15512.
ЄУ 1604 р. – Євангеліє учительне, 1604 р. Знаходиться в складі конволюта XV – XVII ст.: Пролог – Євангеліє учительне, на арк. 271–536. Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 529/1643 п.
Ізм. кін. XV–поч. XVI ст. – Ізмарагд, кін. XV – поч. XVI ст. Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 489/1657 п.
К 1615 р. – Кормча, 1615 р. Ф. 312 (Соф.), № 222/51 с.
КП 1397 р. – Киевская Псалтирь, 1397 г. : Факс. изд. – М., 1978.
ПП 1553–1554 рр. – Патерик Печерський, 1553–1554 рр. Ф. 306 (КПЛ), № 386/157 п.
Син. кін. XVI ст. – Синодик (конволют), кін. XVI – перша пол. XVII ст. Ф. 307 (Золот.-Мих), № 537/1744 п. Досліджувався текст Синодика кін. XVI ст.
УМ поч. XVII ст. – Урочисник мінейний, поч. XVII ст. Ф. 313 (Поч.), № 9.
ЧМ 1489 р. – Четья Мінея, 1489 р. Ф. 301 (КДА), № 415 л.

¹ Ця проблема нами розв'язана і висвітлена в працях: Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1996.– Вип. 3.– С. 39–57; Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.– К., 1997; Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського.– К., 2000.– Вип. 3.– С. 266–277.

² Булька А.М. Еволюція графічної системи старобеларускої писемності // Весні АН БССР. Сер. громадських наук.– 1966.– № 2.– С. 76.

³ Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.– К., 1983.– С. 33–34.

⁴ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография.– Л., 1928.– С. 210.

⁵ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис (Бібліогр. матеріали на допомогу наук. та учбовій роботі).– О., 1971.– С. 45–46.

⁶ Часом його написання вченими вважається початок XV ст., зокрема, В.А. Мошин зазначає, що він був написаний після 1405 р. (Див.: Мошин В.А. Палеографіческо-орфографіческие нормы южнославянских рукописей // Методическое посо-

бие по описанию славяно-русских рукописей для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.– М., 1973.– С. 69).

⁷ Куев К., Петков Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки : Изследоване и текст.– София, 1986.– С. 51–52.

⁸ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография.– С. 209.

⁹ Булька А.М. Развіцце арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы.– Мінск, 1970.– С. 48.

¹⁰ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография.– С. 191.

¹¹ Булька А.М. Эволюция графічнай сістэмы старабеларускай пісьменнасці // Весці АН БССР. Сер. грамадських навук.– 1966.– № 2.– С. 47–48.

¹² Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография.– С. 209.

¹³ Павлюк М.В. Історія українського мовознавства XIV – XVIII ст.: Конспект лекцій для студентів філол. фак.– О., 1970.– С. 10.

¹⁴ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.– К., 1985.– С. 100.

¹⁵ Соболевский А.И. Славянорусская палеография.– 2-е изд.– Спб., 1908.– С. 87

¹⁶ Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии XIV – XV вв. : (На материале проложного Жития Евгения) // Язык и письменность среднеболгарского периода.– М., 1982.– С. 57.

¹⁷ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. : Літ.-лінгв. моногр.– Варшава, 1930.– С. 216.

¹⁸ Осипов Б.И. Заметки об орфографии писцов Кирилло-Белозерского монастыря в XV в. // История русского языка: Исслед. и тексты.– М., 1982.– С. 288–289.

¹⁹ Булька А.М. Эволюция графічнай сістэмы старабеларускай пісьменнасці // Весці АН БССР. Сер. грамадських навук.– 1966.– № 2.– С. 33.

²⁰ Москаленко А.А. Терлецька В.М. Український правопис (Бібліогр. матеріали на допомогу наук. та учбовій роботі).– С. 13.

²¹ Жуковская Л.П. К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке по материалам Галичского евангелия 1357 года // Материалы и исследования по истории русского языка.– М., 1960.– С. 59–117.

²² Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV – XV веках: Речь, читанная на годовичном акте Археол. ин-та, 8 мая 1894 г.– Спб., 1894.

²³ Німчук В.В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. // Мовознавство.– 1993.– № 5.– С. 12.

²⁴ Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика.– К., 1979.– С. 181.